

Ardabili, "Faculties of The University of Tahrân", *Etr.*, IX, 140-142; Mortazâ Momayyez, "Faculties", a.e., IX, 142-143; Ahmad Ashraf, "Faculties", a.e., IX, 143-146; Ahmad Tafazzoli, "Faculties", a.e., IX, 146-149; Yûnos Karâmatî, "Faculties", a.e., IX, 149-156; Hasan Enûşe, "Tahrân", *DMT*, V, 176-180; Ferzâne Sâsânûp v.dğr., "Tahrân", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Tahrân 1383/2004, VIII, 705-753.

ESKO NASKALI
OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

TAHRİC

(التخریج)

Hadislerin aslı kaynaklarını
ve isnadlarını
belirleme yöntemi.

Sözlükte "çıkarmak" anlamındaki **hurûc** kökünden türeyen ve "çıkarmak, hüküm elde etmek" mânasına gelen **tahrîc** kelimesi hadis ilminde üç anlamda kullanılır. 1. Bir hadisi isnadıyla birlikte bir kitaba alıp nakletmek. Bu anlam, daha çok ilk dönem müelliflerinin derledikleri hadislerden kitap oluşturma faaliyetlerini ifade eder. 2. Belirli kitaplardan seçilen hadislerle yeni bir kitap meydana getirmek. 3. Bir eserle Hz. Peygamber'e veya sonraki iki nesle isnad edilen rivayetlerin temel kaynaklardaki yerlerini göstermek, bunların isnad ve sıhhat açısından durumuna işaret etmek. Tahrîcin ileriki dönemlerde yerleşik hale gelen bu son anlamı özellikle IV. (X.) yüzyıldan sonra isnadların uzaması, çeşitli ilim dallarına ait eserlerde kullanılan hadislerin kaynağına işaret etmeye verilen önemin giderek azalması gibi sebeplerle yaygınlık kazanmıştır. Tahrîc yapana **muharrir**, hadisin kaynağına veya râvisine **mahrec** denir. Tahrîc sonunda oluşan eserler de tahrîc adıyla anılır.

Hadis edebiyatının önemli bir türü olan tahrîc, aynı zamanda diğer ilim dallarına ait literatürün hadis ilmi açısından denetlenmesini sağlar. İçinde hadis kullanılan herhangi bir eserle aslı hadis kaynakları arasında ilişki kuran tahrîcin amacı muhtelif İslâmî ilimlere dair eserlerde dağınık halde bulunan hadislerin tesbiti, bunların isnadı ve metninin değerlendirilmesidir. Bu sebeple tahrîc literatürünün hadise bazan tenkit literatüründen daha fazla hizmet ettiği söylenebilir. Tahrîcin faydaları hem isnad hem metin incelemesi alanlarında görülür. İsnad incelemesi alanındaki faydalarından biri hadisin bütün tariklerinin bir araya getirilip karşılaştırılmasıdır. Böylece isnadın niteliği ve ayrıntıları görülür, hadisin sıhhatine dair hüküm vermede etkili olan şâhid ve mütâbî rivayetler bi-

linir, hadisle amel edilip edilmeyeceği yönünde bir kanaat hâsıl olur. İsnadda geçen râviler müphem ise kimlikleri, değilse tedlis veya ihtilât gibi kusurlarla muallal olup olmadıkları gibi hususlar tahrîc sonucunda ortaya çıkar. Metin alanındaki faydası hadis metninde geçen ve kolayca anlaşılmayan garîb bir lafzın başka bir tarihte açıklanmış olmasıdır. Ayrıca ihtisar, kalb, tashif, tahrif, lahn, idrâc ve ziyâde gibi râvilere ait hata, vehim ve tasarruflar yine tahrîc neticesinde öğrenilir. Nâsîh ve mensuh rivayetlere vâkıf olmak, hadislerin vürûd sebeplerine ulaşmak, mâna ile rivayet edilip edilmediğini belirlemek ve metin farklılıklarını ortaya çıkarmak, hadisi istinsah edenlerin düştüğü hataları tesbit etmek, illetleri ortaya çıkarmak da tahrîc sayesinde mümkün olur. Tahrîc, âlimlerin isnad ve hadis hakkındaki hükümlerinden hareketle onların mezheplerini ve hadis değerlendirme usullerini bilme ve imkân tanır. Bu bilgiler, tahrîcin özellikle hilâf ve cedel maksatlı veya bir muhalefet aracı olarak kullanıldığı durumlarda hadisi daha iyi anlamaya katkı sağladığı gibi onun sıhhat derecesiyle ilgili ipuçlarını da içerir. Aynı ve İbn Hacer'in Buhârî'nin *el-Câmi'u's-ş-şâhîh*'ine yazdıkları şerhlerde görüldüğü gibi hadislerin tahrîcinde ve değerlendirilmesinde mezhep mensubiyetinin de etkili olabildiğini ortaya koyan bu durum tahrîcin bazan asıl amacı dışında kullanıldığını gösterir. Hadisleri senedsiz zikredilen bazı önemli eserlerin değer kaybına uğradığı zannı da tahrîc ile ortadan kalkar.

Hadis İlimlerinin Şubesi Olarak Tahrîc. Usulü ve kaideleri hadis ilmiyle beraber doğmuş olan tahrîc isnad ve metin incelemesinden meydana gelen hadis tenkit sürecinin bir başlangıcıdır. Bir teknik denetim mekanizması olduğu için tahrîci "fen" (ilim ve bilgi kolu) kelimesiyle ifade etmek ve hadis ilimlerinin bir şubesi olarak değerlendirmek mümkündür. Hadis ilimlerinin pek çoğuyla ilişkili olan tahrîc, bir konudaki rivayetleri çeşitli tarikleriyle görmeyi gerektirdiği için hadislere küllî bir bakış açısıyla yaklaşmaya ve onları kapsamlı biçimde değerlendirmeye imkân verir. Rivayetleri birleştirme yönteminin sağladığı imkânlarla râvilerin durumlarını belirlemeye yarayan hadis ilimlerine yakınlığı düşünüldüğünde tahrîcin hadis tenkidiyel olan münasebeti ortaya çıkar.

Tahrîc Usulleri. Tahrîc için geliştirilen usullerin uygulanmasında hadisin isnadında veya metnindeki bir vasfın bilinmesi önem taşır. Meselâ hadisin ilk râvisi olan

sahâbî biliniyorsa müsneclere ve Mizzî'nin *Tuhtetü'l-eşrâf*'ı gibi sahâbî isimlerine göre alfabetik eserlere, sahâbiden sonraki râvi biliniyorsa merâsil kitaplarına, isnaddaki bir râviden hareket edilecekse cerh-ta'dîl ve ricâl kitaplarına, müellifin ilk hocası konumundaki râvi belli ise mu'cem ve meşyeha türü eserlere başvurulabilir. Hadisin metni esas alınıyor ve ilk kelimesi biliniyorsa etrâf kitapları ile miftah ve fihristlere, metindeki herhangi bir lafzın bilinmesi durumunda *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî* gibi eserlere, hadisin konusu üzerinden araştırma yapılacaksa câmi, musannef ve sünenlerle *Miftâhu künûzi's-sünne* gibi fihristlere müracaat edilebilir. Hadisin sıhhati hakkında daha önce verilmiş bir hüküm esas alınmak suretiyle de tahrîc yapılabilir. Meselâ mevzû olduğu söylenen bir hadis için öncelikle mevzûat kitaplarına, meşhur bir hadis için meşhur hadislere dair literatüre bakmak gerekir.

Tahrîc Kaideleri. 1. Tahrîci yapılan hadisin senedi zikredilir ve yer aldığı aslı kaynaklar belli bir düzene göre sıralanır. 2. Hadisin muttasıl veya münkatî diğer bütün tarikleri, mütâbî ve şâhid rivayetleri, âlî ve nâzil isnadları, bedel, müsâvat ve musâfahaları toplanır. Muallak tariklerinin isnadları mümkünse vasledilir. Bütün tariklerinin keşiştiği bir râvi (medâr) varsa zikredilir. 3. Hadisin isnadındaki incelikler belirtilir ve râvilerin cerh ve ta'dîl açısından durumları hakkında mütekaddimîn âlimlerinin değerlendirmeleri aktarılır. 4. İsnad incelemesinin ardından hadisin farklı tariklerine ait metinler karşılaştırılır bunlar arasındaki farklar ve ortak noktalar belirlenir. 5. Metindeki garîb ve müphem lafızlar açıklanarak hadisteki şâz ve illetli hususlar gösterilir. 6. Âlimlerin hadisin sıhhat açısından durumu hakkındaki görüşleri zikredilir. 7. Elde edilen bütün bilgiler değerlendirilip hadisin sıhhat derecesi (hüküm) ortaya konur.

Literatür. Tahrîc bağlamında hadisleri kaynağına ilk defa Tirmizî'nin (Abdülmevcûd M. Abdüllatif, I, 142-143) veya Nevevî'nin (Münâvî, I, 21) nisbet ettiği kaydedilmekle birlikte bazı çağdaş araştırmacıların aktardığı genel kanaate göre bu konunun öncüleri arasında Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Hatîb el-Bağdâdî yer almaktadır (Bekkâr, s. 18-19). İlk tahrîc eserleri içinde Beyhâkî'nin *Tahrîcü ehadîsi'l-Ümmü*'ü (Brockelmann, *GAL*, I, 447; *Suppl.*, II, 619), Hatîb el-Bağdâdî'nin Şerîf Ebû'l-Kâsım Ali b. İb-

râhim el-Hüseynî'nin *el-Fevâ'idü'l-muntehabe eş-şihâh ve'l-garâ'ib* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 698) ve Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Muhammed el-Mehrevânî'nin yine *el-Fevâ'idü'l-muntehabe eş-şihâh ve'l-garâ'ib* (nşr. Halîl b. Muhammed el-Arabî, Riyad 1419/1998; nşr. Suûd b. İd b. Umeyr el-Cerbûî, Medine 1422/2002) adlı eserleri üzerine yaptığı tahrîrler ile talebesi Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc'ın rivayetlerini tahrîc ettiği *el-Fevâ'idü'l-muntehabe eş-şihâhu'l-âvâli'si* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 944), Hâzîmî'nin *Tahrîcî eḥâdîsî'l-Mühezzeb li's-Şîrâzî'si* (Mahmûd et-Tahhân, s. 16) zikredilmektedir. Mergînânî'nin *el-Hidâye'si* üzerine Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî'nin *Naşbü'r-râye'si*, Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn'i* üzerine Zeynüddin el-İrâkî'nin *el-Muğni 'an ḥamli'l-esfâr'i* (Kahire 1332, 1348, *el-İhyâ'* ile birlikte) ve Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfî'nin *eş-Şerḥu'l-kebir'i* üzerine İbnü'l-Mülâkkn'ın *el-Bedrü'l-münîr fi tahrîcî eḥâdîsî's-Şerḥi'l-kebir'i* ile (nşr. Cemâl Muhammed Seyyid, I-III, Riyad 1414/1993; nşr. Mustafa Ebü'l-Gayt Abdülhay v.dğr., I-X, Riyad 1425/2004) İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Bedrü'l-münîr'i* ihtisar edip bazı ilâvelerle oluşturduğu *Telhîşü'l-ḥabîr fi tahrîcî eḥâdîsî'r-Râfî'iyi'l-kebir'i* (Hint 1303/1885; Riyad 1384/1964; nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî, Kahire 1384/1964; nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil, Kahire 1399/1979; *Muhtaşarü'l-Bedrü'l-münîr* ile birlikte, Beyrut 1407/1987; *el-Mecmû': Şerḥu'l-Mühezzeb* ile birlikte, Kahire 1344-1352) meşhur tahrîc örneklerindedir. Klasik tahrîc eserlerinin altın çağı olan VIII (XIV) ve IX. (XV.) yüzyıllarda Alâeddin İbnü't-Türkmânî, Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî, İzzeddin İbn Cemâa, Tâceddin es-Sübki, Ebü'l-Fidâ İbn Kesir, Abdülkâdir el-Kureşî, Bedreddin ez-Zerkeşî, Ebü'l-Meâlî Sadreddin el-Münâvî, İbnü'l-Mülâkkn, Zeynüddin el-İrâkî, Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâa, İbn Hacer el-Askalânî, İbn Kutluboğa gibi âlimler tahrîrler yazmıştır. Sonraki yüzyıllarda Şemseddin es-Sehâvî, Süyûtî, Ali el-Kârî, Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, Abdülkâdir el-Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, İbn Himmât ve Ebü'l-Alâ el-İrâkî bu geleneği sürdürmüştür. Çağdaş dönemde tahrîc çalışmaları yapan âlimler arasında Muhammed el-Hût, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Keşmîrî, Ahmed Muhammed Şâkir, Ebü'l-Feyz İbnü's-Siddîk, Abdülfettâh Ebû Gudde, Beşîr Subhî Beşîr, Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd, Şuayb el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût, Beş-

şâr Avvâd Ma'rûf ve Nâsîrüddin el-Elbânî gibi isimleri saymak mümkündür.

İlk dönem hadis âlimleriyle müteahhir hadis âlimlerinin yaptığı tahrîrler arasında kaidelerin kabulü ve uygulanması noktasında mevcut bazı farklılıklar, hadis tenkitçisinin yaşadığı zaman içindeki ekonomik ve sosyal sebeplerle mezhep mensubiyetinden kaynaklanmaktadır. Râvinin halini yeterli bulup bulmama, sika râvinin yaptığı ziyadeyi makbul sayıp saymama, rivayet tariklerinin çokluğunun hadise olan etkisi, metin ve isnad incelemelerinin keyfiyeti, meçhul râviyi değerlendirmedeki farklılıklar, hadislerle şahit getirme meselesinin, isnaddaki inkıtan ve mezhep taassubunun hükme tesiri ve tecrübe yetersizliği gibi sebepler hüküm farklılığı üzerinde etkili olmuştur.

Tahrîc usulüne dair kitaplar arasında Ebü'l-Feyz İbnü's-Siddîk'ın *Huşûlü't-tefîric bi-üşûli'l-âzvi ve't-tahrîc'i* (Riyad 1414/1994), Mahmûd et-Tahhân'ın *Uşûlü't-tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd'i* (Halep 1398; Riyad 1403/1983), Abdülmevcûd Muhammed Abdülatîf'in *Keşfü'l-lişâm 'an esrâri tahrîcî ḥadîsî seyyidi'l-enâm'i* (I-II, Kahire 1404/1984), Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd'in *et-Te'sîl li-üşûli't-tahrîc'i* (Riyad 1413), Velîd Hasan el-Ânî'nin *Menhecü dirâsetü'l-esânîd ve'l-hükümü 'aleyhâ'si* (Amman 1999), Abdülmehdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî'nin *Turuḫu tahrîcî ḥadîsî Resûlillâh'i* (Kahire 1987) sayılabilir. Ayrıca isnad ve ricâle dair pek çok kitapta tahrîc usulüyle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Günümüzde bilgisayar programları ve internet siteleri üzerinden de tahrîc yapılabilmektedir. Daha çok Arap dünyasında hazırlanan İslâmî ilimlerle ilgili bilgisayar programları aranan bilgiye kısa zamanda ulaşmayı sağlamaktadır. Çok sayıda kitap ihtiva etmesi, kullanım hızı ve kolaylığına bağlı olarak isnad, metin ve hadisin sıhhatiyle ilgili değerlendirmelerin hepsine birden ulaşmaya imkân tanınması, bilgilerin görsel malzemeyle desteklenmesi, matbu eserlerin yanında yazma eserleri de içermesi bu programların olumlu yanlarındandır. Öte yandan söz konusu programlarda bazan kitap isimlerine dikkat edilmemesi, bazı kaynakların farklı bir yerde gösterilmesi, bazı kayıtlarda basım hatalarının ve yanlış bilgilerin yer alması, kullanılan kitapların cilt ve sayfa numaralarının matbu nüsha ile uyumsuzluğu, bazı kitapların mukaddimelerinin çıkarılmış olması gibi eksiklikler de bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Cevherî, *eş-Şihâh*, "hrc" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "hrc" md.; Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'* (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1403/1983, II, 212, 280, 282, 290, 295; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-ḥadîs*, s. 90-91, 253; Şemseddin es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, Beyrut 1403/1983, I, 38-41, 47-48; II, 118, 277, 370, 382; III, 249-250, 299-300; Münâvî, *Feyzü'l-kâdir*, I, 20-21, 27; Brockelmann, *GAL*, I, 447; *Suppl.*, II, 619; Elbânî, *Maḥtûṭât*, s. 196, 268; Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Kavâ'id fi 'ulûmi'l-ḥadîs* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1392/1972, s. 20-21, 49-55, 454; Abdülmevcûd M. Abdülatîf, *Keşfü'l-lişâm 'an esrâri tahrîcî ḥadîsî seyyidi'l-enâm*, Kahire 1984, I, 142-143; Ebû Muhammed Abdülmehdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî, *Turuḫu tahrîcî ḥadîsî Resûlillâh*, Kahire 1987, s. 11-24; Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, *et-Te'sîl li-üşûli't-tahrîc*, Riyad 1413, I, 51-53, 68-80, 87, 89; Mahmûd et-Tahhân, *Uşûlü't-tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd*, Riyad 1996, s. 8-9, 12, 16; M. Mahmûd Bekkâr, *'İlmü tahrîcî'l-eḥâdîs*, Riyad 1996, s. 12-13, 15-19, 26-29; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997, s. 15, 94, 182-185, 196-198; Hamza Abdullah el-Melîbârî - Sultân Sened el-Akâyile, *Keşfe nedrusü 'ilme tahrîcî'l-ḥadîs*, Amman 1998, s. 16, 18-30; Addâb Mahmûd Hameş, *Muḥâdarât fi 'ilmi tahrîcî'l-ḥadîs ve nakdih*, Amman 1420/2000, s. 35-52; Hâlid b. Muhammed Mahmûd eş-Şermân, *eş-Şunâ'atü'l-ḥadîsiyye fi kitâbi Şerḥi'l-âşâr*, Riyad 1424/2003, s. 71-76; Ahmed Ürkmez, "Bir Muhalefet Aracı Olarak Tahrîc", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, II/2, İstanbul 2004, s. 87-106; M. Yaşar Kandemir, "Hadîs", *DİA*, XV, 52-53; a.mlf., "Hatib el-Bağdâdî", a.e., XVI, 458; Bilal Aybakan, "Râfîi, Abdülkerîm b. Muhammed", a.e., XXXIV, 395.

MEHMET GÖRMEZ

TAHRÎC

(التخریج)

Mezhep birikimini kaynak sayan fikhî bilgi elde etme süreci anlamında terim.

Sözlükte "çıkmasını sağlama, çekip çıkarma" anlamındaki **tahrîc** fikhî literatüründe naklî şer'î delillerin yanı sıra mezhep birikimini de kaynak kabul eden fikhî bilgi elde etme sürecini belirtmek için kullanılır. Tahrîc yapan fakihe **muharric** denir. Mezhebe müntesip ictehad, tercih ve tahrîc mezhep içi fikhî istidlâlin temel unsurlarını oluşturur. Tahrîc müctehidin nasrlar karşısında yürüttüğü faaliyete benzerdir; ancak tahrîcî gerçekleştiren fakihi, nasrların yanı sıra mezhep imamlarına ait olanlar başta olmak üzere mezhebi temsil eden görüş ve metinlere dayanmaktadır.

Tahrîc mezhep birikimini hiyerarşik düzen içinde değerlendirdiğinden tahrîc